

Владимир А. КРИВОШЕЈЕВ*

Народни музеј Ваљево

Академија Западна Србија, одељење Ваљево

ЕПИДЕМИЈЕ У СРБИЈИ ТОКОМ РАТОВА 1912–1918. ПРИЛОГ КВАНТИФИКАЦИЈИ ЖРТАВА

Апстракт: Ратни услови живота током Првог и Другог балканског (1912-1913) и Првог светског рата (1914-1918.) довели су до кулминације разних болести и појаве различитих већих и мањих, локалних, регионалних и светских епидемија. Према проценама, заразне болести су током ратних година однеле око 360.000 живота. Епидемија тифуса, која је током првих пола године 1915. захватила целу Србију, однела је око 135.000 живота. Епидемијски удар светске пандемије шпанске грознице, однео је око 115.000 живота. Циљ овога рада, који је већим делом базиран на анализи црквених матичних књига умрлих, је да укаже на више различитих локалних епидемија које су захватиле српску војску и цивилно становништво. Јављале су се, повезано или неповезано, током свих ратних година, на различитим територијама и са великим збирним морталним последицама; однеле су око 110.000 живота. Биле су то епидемије: колере, богиња, дифтерије, дизентерије, шарлаха, великог кашља и сл.

Кључне речи: Србија, Први светски рат, епидемија, болест, тифус, шпанска грозница, дизентерија, дифтерија, колера, шарлах.

Ратни услови живота током Првог и Другог балканског (1912-1913) и Првог светског рата (1914-1918) довели су до кулминације разних болести. Концентрација великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима и општа немаштина, неке су од карактеристика ратног окружења које погодују развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију. Такав је пример са великом епидемијом тифуса која се ширила Србијом током прве половине 1915. године, док је епидемијски налет шпанске грознице, са главним морталним ударом на крају 1918, био део светске пандемије. Поред ових болести, које су у два маха иза себе оставиле бројне жртве, харале су многе друге, често у виду различитих мањих или већих, повезаних или неповезаних локалних епидемија.

Циљ овога рада је да, колико је то могуће на основу расположиве литературе и достигнутог нивоа истраживања укаже на размере морталних последица две велике епидемије, као и на појаве и смртоносне последице локалних епидемија различитих болести, током свих ратних година, како међу цивилним становништвом, тако и међу војницима на фронту.

* Ванредни професор, научни сарадник, музејски саветник; vladimir.krivosejev@gmail.com.

На појаву морталних болести, у недостатку других историјских извора, најбоље указују матичне књиге умрлих, у којима налазимо на широк спектар различитих узрока смрти. Природна смрт, назначена као: *сїаросїї, сїарачка изнемоїлосїї*, или само *изнемоїлосїї*, у односу на друге узроке, најређе се среће.¹ Као узрок упокојења наводи се и смрт на порођају, како мајки (*умрла на њорођају*) тако и новорођенчета (*їри њорођају, недоношче*), као и касније смрти беба (*слабо рођено, услед недосїайїка маїчине дрїїе, услед слабе неїе збої маїчине болесїїи, фрас*). Честе су и различите насилне смрти. Поред бројних погинулих у ратним дејствима срећу се и уписи: *їоїїнуо несређїним случаїем, убиїен, убиїен из їушке, убиїен секиром, заклан, убиїен од хаїдука, од зликоваца* (понекад и уз навођење имена убица). Нису ретке ни смрти настале услед несређїног случаја: *убио їа їром, уїїоїїо се (їри їреласку реке, їри куїаїњу), їао са дрвїїа, дрво їало на неїа* (конкретније: *од букве*), *од оїекоїїина, од вреле воде, сурвао се са їуїїа, смрзао се, наїїо се ракиїе, од уїеда змиїе*. Наилази се и на уписе: *од лудила, од еїїлїейсїїе, нађен мрїїав*, али и: *умро од їади*, односно *збої оскудице у храни*. Највише упокојеника је умрло услед неке болест, понекад: *неїознаїїе*, али у апсолутној већини случајева конкретизоване.

Евиденција умрлих, као и рођених и венчаних, била је у ингеренцијама парохијских свештеника (Арсїћ 2000), а узроке смрти је, на основу пријаве родбине, требао да утврди окружни или општински лекар и да изда писмену сагласност за сахрану.² Међутим, како је лекара било недовољно, а већина становништва је живела по селима, неретко удаљеним од окружних и општинских центара, ушито је у коликој мери су ове законске одредбе биле примењиване, нарочито у време нерегуларних ратних услова са знатним повећањем смртности услед епидемија о којима је овде реч, а са додатним смањењем броја и лекара и свештеника.

Са једне стране налазимо на пример да су током окупације аустроугарске власти инсистирале на вођењу црквених матичних евиденције. Забележени су случајеви новчаних казни за родбину која није благовремено пријавила смрт својих ближњих (Поповић 2000). Са друге стране има и бројних примера неажурности. Између осталог, у књизи умрлих парохије цркве у Десинама налазимо на случај да је после смрти Христине Стокића, која је од шпанског грипа умрла 19. новембра (2. децембра) 1918, уписана и смрт седамдесетогодишњег Живка Стокића (могуће свекар?!), који се упокојио почетком марта претходне 1917. године.³ По свему судећи његова смрт је пријављена ретроактивно, тек када је регистрована Христина смрт.⁴ Индикативно је да је и њему, као и Христини, али и десетинама других

1 Према анализама узрока смрти током периода 1912-1918 у пет православних црквених парохија у околини Пријепоља, Брашанац (1992) је констатовао да је од старости и изнемоглости умрло 213 особа, а од широког спектра различитих болести 1.708 (различити узроци насилних смрти нису обрађени).

2 „Закон о уређењу санитарске струке и чувању народног здравља“ из 1881, у: *Санїїїейсїїи зборник закона, уредаба, расїїса и їреїїса*, књ.2, св. 1, Београд 1881, 91-104 / (члан 9а).

3 *Књїїа цркве десинске, храма Свейїїх чеїїрдесейї мученика, за уїїисивање умрлих за їериод 1902-1918* (Историјски архив Пожаревац).

4 Мада би ова конкретна неажурност могла да се припише и легитимном ретроактивном упису, које је уследило као накнадно ажурирани српских црквених књига, будући да су током окупационих година у Пожаревачком крају, коме припадају Десине, као и у целој бугарској окупационој зони, све црквене послове требали да воде свештеници бугарске цркве, и да воде своје књиге.

парохијана умрлих у данима када и она, као узрок смрти уписан *шиански ириј*, мада се 1917. године епидемија још нигде у свету није развила.

Наведена омашка отвара додатни проблем. По свему судећи, услед поменутог недостатка лекара и нерегуларних услова изазваних окупацијом и масовним умирањем, одређивање узрока смрти су преузели свештеници, који су у време масовног умирања такође били малобројни,⁵ а уз то нису имали прилику ни да посете и исповеде бројне оболеле, ни да опоје преминуле. Исправност уписа, ретко ажурних, чешће ретроактивних, је била заснована на њиховој претходној припремљености, актуелној ситуацији, али је у великој мери зависила и од консултација са родбином преминулих. А за многе од њих је свака болест била „чума“ (Коларевић 2020: 311).

Увидом у различите књиге умрлих уочава се да су *шуберкулоза* односно *јеф-џишка*, *јекџишка*, *сушица* и *зайаљење џућа* (без конкретизације изазивача) били најчешћи узроци смрти у оним годинама у којима нема изразитих дејстава неке епидемије. Чести спорадични узроци смрти су били и *шарлах* (код деце) и *дифтерија* – *џушобоља*. Срећу се и уписи који указују на смрт услед неке срчане болести и тумора. Уписује се и *кашар*, *бронхиитис*, *водена болест*, *сиња*, *костобоља*, *шкрофулоза*... Неретко, спорадично, али и масовно, умирало се од *дизентерије* – *срдобоље*, *врућице*, *кашља* и *великог кашља*, неког од *џифуса* и неких од *боиња*, неидентификованих и идентификованих *зайаљења* (мозга, црева...), неидентификоване *заразне болести*; понегде се масовно умирало и од *нејознаје болест*.

Индикативан је пример једног „помора“ који је 1909. године захвати парохију цркве при манастиру Ђелије.⁶ За разлику од 1906. и 1907. године када је просечан број умрлих био око 60, наредне 1908. је повећан на 98, а 1909. на 154. Узрок повећане смртности 1908. можемо тражити у већем броју умрлих од великог кашља него што је то уобичајено, више од 60, а узрок знатног повећања 1909. био је са једне стране шарлах, који је однео 50 живота деце и млађих адолесцената, али и болест која је однела 40 живота особа свих узраста, а коју је свештеник-монах именовао: *од слабости*, односно *слаба/о*. Која је то слабост, која масовно узима животе можда може да укаже пример из блиске парохије цркве у Драчићу.⁷ И ту је просечна годишња смртност била око 60 особа, што се није променило ни 1908, али је 1909. умрло 146 парохијана. Узроци повећања смртности били су шарлах (21 жртва), велики кашаљ (11 жртва), али и срдобоља која је однела 43 живота. Већ наредне 1910. године укупан број умрлих у драчићкој парохији спао је испод претходног просека – на 39 умрлих, док је у ђелијској парохији остао виши – 107. Узрок повећане смртности су и даље били шарлах и велики кашаљ, али опет и она слабост, али у мањем броју.

Наведени пример указује да локалне епидемије могу да захвате и нешто ширу територију, од више парохија, какав је био случај из 1909, али и мању територију, од једнога до неколико села, а да се у суседним насељима не појављују. Црквене књиге умрлих не региструју сваку епидемију, јер неке могу да имају мале или никакве

5 Поједини су страдали, неки били у заробљеништву, интернацији, избеглиштву или на фронту.

6 Књига цркве ђелијске (Ђелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

7 Књига цркве драчићке, храма Свештих Ајостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

морталне последице, тако да се њихова појава не бележи у узроцима смрти, али могу оне са смртним исходом. При томе треба да се има на уму и могућност да је одређена епидемија захватила и ширу територију, али да у урбанијим, развијеним срединама, са вишим стандардом живота, изграђеним здравствено-хигијенским навикама и олакшаним приступом лекарској нези, није имала веће морталне последице, за разлику од забачених руралних средина, у којима свакодневни живот није имао наведене погодности, те је, уз смањени ниво личног имунитета, смртност могла бити далеко већа, а тиме и присуство епидемије уочљивије у црквеним протоколима умрлих.

У сваком случају, епидемије су биле свакодневица Србије, било мање локалне, било велике, регионалне и пандемијске. Било их је и током мирних године, али су редовно пратиле ратне страхоте, односећи бројне жртве.

РАТНЕ ЖРТВЕ

Ратни услови живота довели су до куминације разних болести. Анализирајући ситуацију у Србији по питању хигијенско-епидемиолошке ситуације на почетку Великог рата Микић, Недок и Поповић су констатовали да се Србија већ крајем 1914. нашла у веома тешком стању. Још од балканских ратова 1912-1913 године међу српском војском су се спорадично јављала обољења која су ендемично постојала и међу цивилним становништвом, нарочито у забитим, руралним крајевима. Биле су то пре свега црвене заразе, трбушни тифус и дизентерија, али и раније мање сусретане трансмисивне инфекције, пегави тифус и повратна грозница – рекуренс, као и низ других болести, с тим што су поједине, попут вариоле, биле мање присутне, делом захваљујући обавезној вакцинацији грађанства, још од краја 19. века, као и високом степену прокужености становништва (Микић, Недок и др. 2010).

Према проценама начињеним после рата, које су по свему судећи биле паушалне, од последица различитих епидемија током свих ратних година, страдало је око 360.000 људи (Микић, Недок и др. 2010; Микић, Поповић и др. 2008). Ако прихватимо овај податак долазимо до закључка да су током ратова заразне болести однеле знатно више живота него сви други узроци заједно, рачунајући и ратна дејства. Један од циљева овога рада је и да преиспита заснованост ове процене.

О укупним ратним жртвама Србије постоје различите информације које су указивале на знатно више од једног милиона страдалих. Оне су настале непосредно после рата, са различитим политичким, дипломатским и економским аспирацијама, и преношене су у бројној литератури (Мраовић, Вигњевић и др. 2019; Јагодић 2015). Према новијим истраживањима Милоша Јагодића (2015), на територији посткумановске Србије је пред Први светски рат, по пописима из 1910. и 1913. године живело 4.393.315, а 1921. године 3.866.885 становника. Исказани директни ратни мањак износио је 526.430 живота, односно 11,98% становништва мање него пред рат.⁸

8 Према истим истраживањима ратни мањак који се односи на предкумановску Србију је био нешто мањи. По попису из 1910. године Србија је имала 2.911.701, а 1921. године 2.596.879 житеља. Ратни мањак је износио 314.822, односно 10,81%. Наспрам томе, у делу територије припојене

Неопходно је да се нагласи да је исказивање директног ратног мањка статички инструмент који не указује на број морталних исхода, већ на разлику у броју становника између два пописа. А број људи упокојених у наведеном периоду, од свих могућих узрока, је знатно већи. Фактички он одговара збиру исказаног броја ратног мањка, са за сада неутврђеним бројем новорођених у периоду између два пописа, који у површној статистици „маскира“ укупан број жртава, привидно их умањујући. То нас доводи до потврде става о укупном броју жртава већем од једног милиона. У складу са тим, претпостављених 360.000 жртава различитих болести не треба одмеравати са бројком утврђеног ратног мањка, већ укупним бројем жртава. То би указало да су различите епидемије однеле оквирно једну трећину, па и мање од укупног броја упокојених између два пописа. Остали су страдали услед ратних дејстава, али и од бројних других узрока.

Већина страдалих од последица масовних болести умрла је током две велике епидемије, прво тифусне, из прве половине 1915, а потом и шпанске грознице са краја 1918. године. По свему судећи само те две епидемије однеле су око 250.000 живота становника Србије,⁹ а све остале, око 110.000, ако је процена о 360.000 жртава одржива.

ЕПИДЕМИЈА ТИФУСА 1915.

Епидемијске болести су у већој или мањој мери отежавале живот војске и цивила још од почетка Првог балканског рата, да би на самом крају 1914. године експлодирала велика пошаст – епидемија тифуса. То име фактички означава три различите болести са донекле сродним симптомима. Трбушни тифус, изазван бацилом *Salmonella typhi*, је цревна заразна болест која се углавном преноси храном и водом. Она се и раније неретко сретала и међу војском и међу цивилним становништвом, нарочито у руралним крајевима, и генерално није била изразито мортална. Међутим, сада су му се прикључиле и две трансмисивне болести, пегави и повратни тифус – рекурент чије изазиваче (*Rickettsia prowazeki* и *Obermeier's spirillum*) преносе вашке. У Србији ни оне нису биле непознате али су се знатно ређе сретале, углавном спорадично, али су биле изразито морталније, нарочито пегавац. Зато се ова епидемија углавном њему приписује, али А. Недок чврсто стоји на становишту да је пошаст из 1915. године била епидемија три удружена тифуса (Недок 2017). Ова тројна епидемија била је додатно отежана и истовременом појавом других болести које су у сећањима и истраживањима тог периода релативно скрајнуте.

Епидемија три тифуса је избила убрзо по завршетку Колубарске битке и убрзано се ширила по целој Србији, са даљим кретањем трупа и становништва, али и са слањем реконвалесцената на кућно лечење. Тифус, често неименован, а ређе конкретизован у црквеним књигама (*шрбушни, ѿврайни – ѿврайна грозница,*

Србији по завршетку балканских ратова ратни мањак је био већи. Године 1913. пописано је 1.481.614, а осам година касније 1.270.006 становника. Исказани ратни мањак је 211.608 становника, односно 14,28%. Будући да до сада није био обухватнијих истраживања, могло би само да се претпостави да су овде последице свих епидемија било знатно веће него у „Старој Србији“.

9 Видети даље.

йеіави – йеіавац), био је узрок умирања апсолутне већине становништва Србије од првих дана до средине 1915. године. Уз њега се, као узрок смрти, у првим месецима полугодишњег удара нешто чешће, потом ређе, а касније опет учесталије, срећу и уписи: *шарлах, боиње, јушобоља, срдобоља, јекшика, зайаљење йлућа...* Од друге половине године, када смртност нагло опада, овакви упису постају доминирајући, а тифус се и даље сусреће, али спорадично.

Примера ради, у поменутој књизи умрлих цркве у Драчићу, од 300 уписа из 1915. године 261 се односи на умрле током првих шест месеци. Због крајне драстичне ситуације, те године књига умрлих из манастира Ђелије није вођена, а у протоколу парохије манастира Пустиња, на којој је 1911. године регистровано 87 упокојеника, 1915. је уписано 466 умрлих особа, од којих 403 током првих пола године.¹⁰

Иоле прецизан број жртава епидемијског „инфективног микса“, који је харао до средине 1915, није утврђен. Неки подаци који могу да се нађу у литератури су паушални. Тако, што се тиче Ваљева, као епицентра епидемије, тринаест година по завршетку Великог рата војни свештеник Лука Спасојевић је у извештају о стању ратних гробаља написао: „Гробље испод старог грађанског гробаља на Бајиру, [...] у истом сахрањено је 15.000 војника и избеглица помрлих од пегавог тифуса 1915. године и ове су гробнице без икаквих крстова и натписа“ (Кривошејев, Јовановић 2021: 184). Две године касније у листу Правда објављен је чланак у коме се такође помиње 15.000 страдалих, али уз напомену да није реч о егзактном податку, већ о претпоставци до које се дошло „размеравањем парцела које су захватиле добра два хектара и узимањем просечне цифре“ (Николић 1933: 5). Данас се најчешће наводи процена да је у широј околини града, који је тада имао око 8.000 становника, током епидемије тифуса (од њега, али вероватно и од других болести) умрло више од 9.500 људи: мештана, избеглица и војника, што српских, што противничких: више од 4.000 цивила, 3.500 српских и око 2.000 аустроугарских заробљених војника (Лазаревић Илић, Кривошејев 2015: 40).

Док је на примеру Ваљева реч о паушалним проценама, релативно ретка егзактна истраживања последица епидемије тифуса на мањим територијама, заснована на анализама књига умрлих, указала су да је у једанаест села златиборског краја епидемија из 1915. однела животе 995 људи (Ђенић 1985), у Трстеничком срезу 875 (Миленковић 2007), а на територији Азбуковице (Љубовија и околнина), страдало је нешто мање од 600 мештана (Младеновић 2015).¹¹

Процене о укупном броју жртава епидемијског микса у целој Србији тога времена крећу се од 100, преко 150 до 170 хиљада умрлих. Прве процене о око 100.000 жртава убрзо после рата износе др Владимир Станојевић (1924) и др Мориц Були. Др Були је написао: „Овим двома заразама (пегави тифус и повратна грозница) пало је на жртву више од 100.000 људских живота“ (Були 1925: 515). Поред тога, у литератури се моги пронаћи и информације „да је укупан број умрлих износио 150.000,

10 Књига цркве јусићинске (Поћуиша), храма Светиој Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину – дигитализовано: Историјски архив Ваљево.

11 Додатна анализа садржаја наведене књиге указала је на 611 упокојених од тифуса, али ту су уписане и жртве ових болести и пре и после епидемијског удара, од 1912 до 1920.

међу којима 30-35 хиљада војнике“ (Чеканац, Бурчић и др. 2010). Има и претпоставки које наводе 200.000 па и више жртава. Најчешће је заступљена процена према којој је епидемија однела 170.000 живота: поред 135.000 житеља Србије, око 35.000 српских војних лица и око 100.000 и више грађанских лица, од ње је страдало и око 35.000 заробљеника. Члан америчке санитетске мисије, др Ричард Стронг је 1920. године навео да му је у Врховној команди речено да укупан број умрлих у Србији износи 171.725, мада, како наводи Александар Недок 2017: 43, 75), таква прецизна бројка није сачувана ни у једном познатом документу.

У даљим разматрањима узета је у обзир процена о око 135.000 жртава грађана Србије, заснована на релативно прецизнијим исказима о 30-35.000 војних жртава и накнадним паушалним претпоставкама о око 100.000, па и више, цивилних жртава (Антић 1925: 328). Тиме би епидемије из 1915. године однела животе 3,1% становништва пописаног 1910. и 1913. године.

ПАНДЕМИЈА ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ 1918.

Пред крај Првог светског рата целим светом је завладала пандемија шпанске грознице, не мимоилазећи ни Србију. Због еуфорије изазване завршетком борби, крајем ратних страдања, променама геополитичке мапе света и стварања нове државе, српска историографија и историја медицине дуго нису поклањале пажњу страхотама ове пандемије. Тек су новија истраживања, иницирана епидемијом COVID-19 указала да њене последице по Србију нису биле осетно мање од последица претходне велике епидемије, с тим што се овде радило о само једној болести, а не три са придруженим, а чији је главни мортални удар био краћи, не пет-шест већ два-три месеца. Захваљујући тим истраживањима, процена жртава шпанске грознице није паушална, већ је заснована на резултатима анализа уписа у књиге умрлих из различитих делова Србије (Кривошејев 2020; Кривошејев 2022).

Шпанска грозница је у трстеничком крају однела знатно више живота од удружене епидемије тифуса, 1.267 у односу на 875 (Миленковић 2007: 156-170), мало више живота је однела и у Азбуковици, 613 у односу на око 600,¹² док је у златиборском крају била мање мортална, 709 жртава према 995 (Ђенић 1985). У већини села ваљевског краја разлика између броја умрлих од тифуса и шпанске грознице је већа. Тако је, примера ради, у Бачевцима тифус однео 65, а шпанска грозница 28 живота, али је зато 1915. у Бранговићу страдало 8, а у Брезовицама 28, док је епидемијска болест из 1918. године усмртила 10, односно 32 особе (Кривошејев 2022). У православним селима у околини Пријепоља тифус је, али за све године ратовања, од 1912 до 1918, однео 624, а шпанска грозница, током пар месеци морталног удара на крају 1918. године 213 живота (Брашанац 1992).

Нова истраживања су указала да је на територији свих пет срезова Ваљевског округа од последица шпанске грознице умрло око 3.700 особа, односно 3,2% становништва. У Ужичком округу смртност је била већа и умрло је око 4.900 житеља (4,3%), у Азбуковици чак преко 7%, док је на истоку Србије, у Алексиначком,

12 Накнадне анализе аутора, на основу: Младеновић 2015.

Моравском, Зајечарском и Бољевачком срезу, као и у околини Смедерева, била осетно мања, нешто више од 1%, а у селима око Пожаревца умрло је више од 2% мештана (Кривошејев 2022). Што се тиче територије која је Србији прикључена по завршетку балканских ратова, за сада нема доступних егзактних истраживачких резултата, али будући да је ту ратни мањак био осетно већи,¹³ могло би да се претпостави и да су веће биле и последице ове, али и других епидемија.¹⁴

На основу наведених података намеће се претпоставка да је светска пандемија у Србији однела између 2,5 и 3,5% становништва. Ако се базирамо на просек од 3%, можемо да претпоставимо да је страдало више од 100.000 цивилних житеља посткумановске Србије,¹⁵ (100 – 105.000), што је као оквирна бројка блиско броју процењених цивилних жртава епидемије из 1915, с тим што је Србија 1918. имала мање становника (Кривошејев 2020: 237-239; Кривошејев 2022). Број страдалих војника, избеглица, заробљеника и интернираца, умрлих на страни, у актуелном тренутку није могуће проценити, али може да се изнесе полазна хипотетичка процена, подложна будућим корекцијама, да их је било и до 15.000 (10-15.000).¹⁶ Због лоших услова живота и минималне санитарске бриге, вероватно су заробљеници и интерници били знатно угроженији од војника на фронту.

На основу изнетих информација могла би да се изнесе додатна претпоставка да је шпанска грозница однела животе око 115.000 житеља Србије, што би представљало 2,6% становништва пописаног 1910. и 1913. године.

Истраживања су такође указала да је смртност била релативно мала у урбаним срединама и селима у непосредној близини градова и вароши, а знатно већа у удаљенијим, забаченијим крајевима. Уочене разлике се тумаче сплетом повезаних околности везаних за разлике у здравствено-хигијенским навикама, култури становања, материјалног стања, сниженог степена имунитета услед ратних потешкоћа које су утицале и на исхрану, као и стресно стање, доступности лекарске неге и сл. (Кривошејев 2020: 238-240). Примера ради, 39 умрлих грађана Ваљева је према попису из 1916. године представљало 0,68% варошког становништва. Са друге стране,

13 Видети раније, у фусноти.

14 Примера ради, за територију Македоније не постоје синтетизовани расположиви подаци, сем забелешке сећања на време епидемије: „У Македонији је умрла младост, није било младожења и невеста, није било венчања, плеса и весеља, није било песама и насмејаних лица, није било дечјих игара. Није било града, села, улице, куће, нетакнуте. Земља се испразнила, живот увенуо, више се није имало шта изгубити“ (Јосимовска 2014: 130).

15 Статистичка анализа је заснована на увиду у књиге умрлих, у које су у реалном тренутку (не рачунајући ретроактивне уписе, углавном из каснијих година) регистровани умрли код својих кућа, и упоређивању броја преминулих са стањем регитрованим у аустроугарском (*Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade 1917*, Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге) и бугарском попису из 1916. године (*Списък на населението мѣста въ Македония, Моравско и Оурино, София 1917*, објављено у: Видановић 2021), који није обухватио отсутно становништво, према томе ни војника на Солунском фронту, ни избеглице ван земље, ни војне заробљенике и цивилне интернирце.

16 У тренутку окупаторских пописа око 400.000 становника Србије се налазило ван домовине. Према оштим подацима преко Албаније, до Крфа је стигло више од 150.000 војника и цивила а у заробљеничким логорима и интернацији се налазило вероватно више од 250.000 људи, односно 220.000 војних обвезника (Денда 2015; Мраовић, Вигњевић и др. 2019).

58 умрлих са територије парохије ваљевске цркве, која је уз варош обухватала и четири околна села, чинило је 0,79% житеља, док је 650 упокојених са територије Ваљевског среза представљало 2,37% становништва ове шире административне јединице (Кривошејев 2021а). Насупрот томе, у суседном Каменичком срезу, без урбаног језгра, а са претежно брдско-планинском територијом, шпанска грозница је однела животе 4,25% становништва (Кривошејев, Кривошејев и др. 2020).

ОСТАЛЕ ЕПИДЕМИЈЕ

Претходно изнете процене указују да су две велике епидемије, из 1915. и 1918. године однеле око 250.000 живота. Преосталих 110.000 страдали су од болести које су се јављале ендемски, или су имали карактер локалних епидемија. Будући су то епидемије различитих болести, које перманентно, некада повезано а некада неповезано, током вишегодишњег периода харају бројним мањим територијама, њихово детаљније истраживање представља дуготрајан процес у коме би у будућности требала да учествује већа група истраживача. Један од циљева овога рад је да их, колико је то могуће на основу расположиве литературе и достигнутог нивоа истраживања, систематизује. За почетак је неопходно да се развоје епидемијске појаве болести које су се јављале међу војском, на фронту, у домовини и ван ње, од оних које су се појављивале међу цивилним становништвом ратом захваћене, потом окупиране, па ослобођене Србије. Првима је до сада у извесној мери и поклањана извесна истраживачка пажња историографије и историје медицине на националном нивоу,¹⁷ док су друге углавном биле запостављене, уз евентуално интересовање локалних истраживача.

На фронту

У Србији је за време балканских ратова, уз неке друге, уобичајене епидемијске појаве међу којима су и тифус и дизентерија, забележена и тешка епидемија колере. Она се појавила још током Првог балканског рата, на једренском ратишту, али је експлодирала током Другог. Вредна је помена епизода из Првог балканског рата. При опсади Једрена, и противничке турске и савезничке бугарске јединице су биле угрожене колером. Србија је набавила довољно адекватних вакцина али је због различитих ставова међу стручњацима дошло до кашњења у примени. Потпуковник, потоњи санитетски ђенерал, хирург др Слава Милосављевић, референт санитета Тимочке дивизије другог позива је, не чекајући дефинитивну одлуку вакцинисао пукове под својом надлежношћу и спасао их епидемије која је фатално угрозила друге јединице, нарочито нешто касније, приликом Другог балканског рата. Оболело је било око 15.000, а умрло око 5.000 војника, док је број болесних и умрлих у грађанству био знатно мањи (Станојевић 1925; Микић, Поповић и др. 2008).

Описујући епидемијску ситуација 1914–1915 године Микић, Недок и Поповић (2010) су тежиште истраживачке пажње усмерили на велику епидемију три тифуса, али су указали да се епидемија једног тифуса – трбушног, појавила

17 Видети: Референце.

међу војском и народом током јесени 1914, а да су забележени и спорадични смртни случајеви услед пегавог и повратног тифуса. Нагласили су и да се сматра да је број оболелих и умрлих од дизентерије у српској војсци са почетка Првог светског рата био велики, али да нема поузданих података.

Већа група аутора бавила се и епидемиолошким стањем војске по повлачењу преко Албаније, до пробоја Солунског фронта. Указали су да је на самом крају 1915. године, по преласку преко Албаније, више хиљада војника и цивила умрло на обали Јадрана од колере и дизентерије, чекајући савезничку помоћ. Остало је забележено да је само у три болнице, Скадру, Драчу и Фијери, умрло око 1.850 страдалника, а било је и других болница, док је велики број људи умирао не доспевши до лекара (Стефановић 1925; Микић, Поповић и др. 2008).

Масовно умирање измучених српских војника од заразних болести, укључујући и тифус, али и ентеритис, наставило се у прва два месеца 1916. на Крфу, Лазарету и Виду. У појединим данима умирало је и 50–90 људи, понекад и преко 100. У болничким протоколима регистрована је смрт више од 2.500 људи, а непознато је колико је упокојеника остало нерегистровано (Стефановић 1925; Микић, Поповић и др. 2008).

Потом, по опоравку преживелих војника и по реорганизацији српског војног санитета, отпочеле су активности на борби против зараза које су се јављале на Солунском фронту. И даље су, али са мањим интензитетом, то били тифус, дизентерија и ентеритис, али пре свега маларије. Тешкоће које је она изазивала пратиле су српску војску све до завршног пробоја фронта. Ипак, смртност међу војницима је, захваљујући комбинованој, интравенозној, интрамускуларној и оралној терапији кинином, била релативно мала, мада је од 1916. до пробоја Солунског фронта ипак забележено 412 смртних случајева. Највише војника је умрло 1916. године, 261, због организационе грешке која је довела до тога да правац кретања реорганизоване војске ка фронту буде кроз зону мочвара са комарцима, а без санитарске подршке (Протић 1925; Микић, Поповић и др. 2008; Недок, Тодоровић и др. 2018а; Недок, Тодоровић и др. 2018б; Поповић, Микић и др. 2008).

Не рачунајући маларију, захваљујући ревносним превентивним вакцинацијама са једне стране и примени хигијенских мера са друге, српска војска је на Солунском фронту била у већој мери поштеђена великих пошести ранијих епидемија у озбиљнијем облику, пре свега пегавца, трбушног тифуса, паратифуса, колере, па и дизентерије. Неопходно је да се помену заслуге др Лудвига Хиршфелда који је 1917. године у позадини Солунског фронта произвео поливалентну вакцину која је штитила од трбушног тифуса, паратифуса А, Б и Ц и колере, и њом заменио сличну, али мање ефикасну, француску. Тифус и паратифус су претходне 1916, када је српска војска вакцинисана француским вакцинама, однели 60, а 1917. године 11 живота, док у 1918. години жртве нису регистроване, мада је само током августа 2.079 војника само из Друге армије било оболело од ових болести. Уочаване су, такође без великих последица, и денга и папатачијева грозница, као и дизентерија, али о броју оболелих и жртвама нема прецизних података (Микић, Поповић и др. 2008; Поповић, Микић и др. 2008). А непосредно пред пробој Солунског фронта појавио се и грип, односно шпанска грозница, чији је први, бенигнији удар

био присутан и током лета, када су забележени и први смртни исходи услед компликација на плућима (Радосављевић 1925).

У позадини

У позадини, међу цивилним становништвом, које је већински живело у руралним, неретко забитим, тешко приступачним пределима, ратне страхоте су само додатно отежале и онако тешку здравствено-хигијенску ситуацију, доприносећи да локалне епидемије, које су се јављале и у мирнодопским условима, имају погубније последице. У православним насељима четири парохије у околини Пријепоља, за које су постојали доступни подаци (Пријеполска, Толачка, Сељанска, Милешевска и Дубочичка) у периоду од 1912 до 1918. године гушобоља је однела 166 живота, колико и туберкулоза, кашаљ 161, а врућица и срчаница су били узрок смрти 354 парохијана. (Брашанац 1992). На широј територији око Љубовије за коју постоје расположиви подаци, остале болести (без тифуса и шпанске грознице), однеле су животе око 300 мештана.¹⁸

Прве додатне компликације су се појавиле током балканских ратова, мада не драстичне у односу на предрагне године. Борбе су ипак вођене ван територије предкумановске Србије, померања становништва није било и локалне епидемије се у већини случајева не могу директно повезати са ратним кретањима, изузев појаве колере.

Анализа доступних књига умрлих из северних делова Ужичког округа указује да се током 1912. и 1913. на парохијској територији црква у Ражани и Стапару не уочава драстична повећана смртност,¹⁹ за разлику од Севојна и Косјерића.²⁰ У Севојну, током 1913, године умире 102 парохијана, 28 више у односу на претходну годину. Повећање смртности узрокује појава шарлаха у већој мери, и богиња. Међутим у Косјерићу је смртност те 1913. године била знатно већа. У претходној години регистрована су 43 смртна случаја, а у 1913. чак 120, од тога 86 током прве половине године. Узрок повећане смртности у том периоду су „красе“, односно богиње.

Током истог периода у јужним парохијама Ваљевског среза, онима ка Ужицу, смртност је током 1912. била благо повећана.²¹ На то су у највећој мери утицале појаве шарлаха, гушобоље, великог кашља и срдобоље, поред увек заступење туберкулозе и запаљења плућа, а спорадично и других узрока.

18 Накнадне анализе аутора, на основу: Младеновић 2015.

19 Књига цркве ражанске, храма Ујокојенија Свјетје Бојородице, за ујисивање умрлих, за период 1903–1929. (дигитализовано – Историјски архив Ужице) и Књига цркве сјајарске, храма Свјетјој Архистјрајшија Михаила, за ујисивање умрлих, за период 1913–1932. (дигитализовано – Историјски архив Ужице). Примера ради, током 1911, 1912 и 1913 на територији парохије цркве у Ражани је умрло 48, 42 и 56 парохијана.

20 Књига цркве севојничке, храма Свјетјој Арханјела Гаврила, за ујисивање умрлих, за период 1907–1918. (дигитализовано – Историјски архив Ужице), Књига цркве севојничке, храма Свјетјој Арханјела Гаврила, за ујисивање умрлих, за период 1909–1931. (дигитализовано – Историјски архив Ужице) и Књига цркве косјерићке, храма Ројденсјива Свјетје Бојородице, за ујисивање умрлих, за период 1909–1931. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

21 Књига цркве грачаничке (Пођуја), храма Свјетјој Арханјела Михаила, за ујисивање умрлих, за 1911–1928. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево), Књига цркве ћелијске Књига цркве драчићке и Књига цркве јусињске.

Наредна 1913. година доноси знатније повећање броја упокојених у појединим парохијама. У парохији манастира Пустиня је 1912. регистровано 94, а 1913. године 159. упокојених. Узрок је осетно повећање броја умрлих од наведених болести, али и од ратних страдања на фронту, делом из те 1913, а делом ретроактивни уписи из претходне 1912. године. Слично је и у парохији цркве у Грачаници, где је 1912. регистровано 109 упокојеника, а 1913. године 127, од којих је 30-ак страдало на ратишту, такође делом у претходној 1912, на положајима у Албанији. Међутим 1913. се јавља и колера, за коју смо већ видели да је те године била „фронтиска“ болест, али да се спорадично јавила и у унутрашњости Србије. Поред тога што од ње на ратишту умиру три војника из парохијских села, она током лета односи и два живота у Брезовицама и један у Тубравићу. А пре тога, током маја, једна особа у Стубу умире од пегавог тифуса. Крајем 1912. и почетком 1913. учестала је смрт од великог кашља, а пред крај 1913. године десет парохијана умире од гушобоље.

У парохији цркве манастира Ђелије, где је у годинама без епидемија умирало око 60 људи годишње, 1911. године 70, током 1912. и 1913 је регистрована смрт по 101 особе. Изненађујуће је да овде нема уписа погинулих у рату, али има пар регистрованих смрти од колере на фронту. У самом селу је најчешћи узрок смрти био велики кашаљ, а среће се и шарлах и друге болести, међу којима нешто чешће водена болест (5 смрти 1912. и 2 следеће године). По три особе у свакој години су умрле од неконкретизованог тифуса, а шест сељана Лесковица умире 1913. од колере. Једна особа је 1913. године умрла од неконкретизованих богиња.

У парохији цркве у Драчићу стање је било донекле другачије. Ту је годишње умирало између 35 и 65 људи, са изузетком 1909, када се у већој мери јављају прво шарлах и велики кашаљ, а пред крај године и срдобоља. Током 1912. регистрован је 81, а 1913. године 98 уписа. Поред других узрока смрти на почетку 1912. године непозната болест односи 9 живота, а онда крајем лета и почетком јесени опет се јавља срдобоља од које умире 20 парохијана. Наредне 1913, поред десетак уписа ратних жртава, из те и претходне године, умире се и од других узрока. Сада срдобоље нема, али 6 особа умире од богиња и „великих красти“,²² знатно мање него у Косјерићу, а срећу се и спорадични смртни случајеви од неконкретизованог и од пегавог тифуса.²³ У селима није забележена смрт од колере, изузев војника на фронту и у ваљевској војној болници.

Релативно тешка епидемијска ситуација је настављена и током прве године Великог рата, 1914, и то и у првој половини, пре почетка борби. Миленковић (2007: 156-160) уочава да је од почетка ратних дејстава 1914, до краја 1915. године *гушобоља - дифтерија* у трстеничком крају однела више стотина живота. Само на парохијској територији села која гравитирају трстеничкој цркви умрло је 157 особа, углавном деце, док је на територији три села из парохије цркве у Стопању ова болест усмртила 85 појединаца, што је више од броја страдалих у том селу

22 Видели смо да се богиње јављају и у Севојну и Косјерићу, а да нису заобиле ни парохију манастира Ђелије.

23 Који се јављају спорадично и у Стубу (парохија Грачаница) и парохији манастира Ђелије.

у епидемији тифуса 1915. Становништво трстеничког среза је масовно умирало и од великих богиња (*красије*), дизентерије (*срдобоље*), шарлаха, великог кашља, туберкулозе... Ове болести су се у трстеничком крају јављале и у наредним, окупационим годинама, од 1916. до 1918, али ендемично, без изразитих епидемијских одлика, бар што се смртности тиче.

У северном делу ужичког краја се током прве ратне године, упркос ратним дејствима, у црквеним књигама умрлих не региструје већа прекомерна смртност, сем у штапарској парохији, где умире дуго више парохијана него претходне године (67 : 123).²⁴ Разлог прекомерне смртности је појава локалних епидемија дифтерије и шарлаха у другој половини године. Слична ситуација, са већим бројем умрлих од дифтерије, а делимично и шарлаха, уочава се и у парохији цркве у Карану, за коју нису постојали расположиви подаци из претходних година.²⁵

Ни у обрађеним деловима ваљевског краја стање није било другачије. Уз друге болести које се јављају спорадично, највећи узрок смртности су дифтерија, велики кашаљ и шарлах. У драчићкој парохији, где су се претходне године појавиле „красије“, умирање од овог узрока је настрављено и у првој половини 1914. године, а касније спорадично. Богиње се јављају и у парохији манастира Телије, док се јак налет срдобоље региструје у парохији манастира Пустиња. У свим парохијама пред крај године почиње да се спорадично јављају и смртни случајеви од тифуса, мада су они регистровани и раније у парохији цркве грачаничке.

Спорадична умирања од тифуса, уочена током 1914. се наредне године претвара у лавину. Апсолутна већина умрлих током прве половине 1915. били су жртве тифуса, мада се срећу и смрти од других узрока. По завршетку смртоносног удара тифуса, он и се и даље спорадично појављује, док преовлађују друге болести. Уз увек уобичајену туберкулозу и запаљење плућа то су и даље шарлах, дифтерија и велики кашаљ.

У северном делу ужичког краја срдобоља се јавља само спорадично, током лета и почетком јесени 1915, у појединим парохијама попут Севојна и Сече Реке,²⁶ са малим бројем умрлих, док се снажнији удар уочава у каранској парохији, где умире више од 30 парохијана. У Драчићу, где је претходних година уочена смртност од „красије“, сада се јављају и уписи „мале богиње“. Смртности од њих, као и од великих богиња има и на територији парохије манастира Пустиња, док се на нурији цркве у Грачаници јављају: богиње, мале богиње и „арапске богиње“.

Током јесени, са почетком окупације Србије, ситуација почиње да се смирује. У делу државе који се нашао у аустроугарској окупационој зони, обновљен је рад здравствених установа, а поједина сећања грађана указују да су окупациони лекари, углавном, али не искључиво словенског порекла, веома коректно обављали свој посао, како на лечењу, тако и на превентиви (Трајковић 1980: 73; Ранковић 2007: 206–207). Забележено је да су још пре половине 1916. године отпочели са вакцинацијом

24 Књига цркве штапарске.

25 Књига цркве каранске, храма Светих Благовести, за уписивање умрлих, за период 1914–1917. (дигитализовано – Историјски архив Ужице)

26 Књига цркве сечоречке, храма Светеи Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за период 1915–1919. (дигитализовано – Историјски архив Ужице)

становништва, и по градовима и по селима (Ђенић 1985). По свему судећи, овај превентивни потез окупационих власти био је, бар делом инициран опасношћу од ширења нове епидемије. Непосредно по окупацији у јесен 1915. године по Србији се раширила колера. Епидемија је прispела са окупационим снагама током децембра, у јануару достиже врхунац, а у фебруару 1916. је „почела нагло опадати и ускоро потпуно исчезла“ (Миловановић 1921). Забележено је да је крајем децембра и почетком јануара у Београду умирало 30-40, а у Младеновцу 80-100 људи дневно.

Епидемија колере се ширила правцем продора окупационе војске, на линији Београд – Младеновац – Горњи Милановац – Чачак. Највише су страдали заробљеници и избеглице, услед нехигијенских услова њиховог боравка, а мање становништво код својих кућа, те се у до сада обрађеним књигама умрлих не сусреће као узрок смрти у наведеном периоду.

Генерално, релативно дужи период које следи, од почетка 1916. до јесени 1918. године био је време смиривања епидемијских удара. Не мора да значи да их није било, али претходне страхоте су однеле бројне животе оних мање отпорних, тако да, без обзира на ратну немаштину, која је била велика, а додатно узрокована и „гладним годинама“, због којих се срећу и уписи „умро од глади“, смртност од последица болести није била велика, мада се стање разликовало од парохије до парохије.

Током 1916. и 1917. године на парохијској територији манастира Пустиња регистроване су, са свим могућим узроцима, смрти 59 и 47 особа, а у драчићкој парохији 33 и 38; 46 особа је 1917. умрло у грачаничкој парохији, али је претходне 1916. број умрлих био знатно већи – 86, са узроцима смрти уобичајеним и раније, али и због ретроактивних уписа страдалих у ратним дејствима. Уз друге узроке предњачили су туберкулоза и запаљење плућа, као и шарлах и дифтерија. Слично је и у наведеним парохијама ужичког краја.

Локалне епидемије дизентерије, у лето 1918.

Овакво стање је настављено и током већег дела наредне 1918. године, све до почетка јесени 1918, односно времена „пре него што су наши требали да дођу“ (Трајковић 1980: 73) са Солунског фронта, и по њиховом доласку, када се уочава снажан мортални удар светске пандемије шпанске грознице. Међутим, на појединим територијама, у различитим деловима Србије, међусобно не повезаним, негде у само пар села, негде у целој парохији, а негде у више њих, уочава се знатно повећана смртност од последица дизентерије.

У ужичком крају изразитија смрт од дизентерије није уочавана током претходних година, али сада ова болест прве жртве односи већ средином августа у селима севојничке, недељу дана касније и у селима ужичке,²⁷ а од септембра и у сечоречкој парохији, где је било и највише жртава: 83. У другим парохијама број жртава је био мањи: у севојничкој 19, у ужичкој 11, а у ражанској 2 и субјелској 1. Већ током октобра умирање од последица срдоболе престаје, али почиње од шпанске грознице. Примера ради, у сечоречкој парохији је прва жртва светске пандемије регистрована

27 Књига цркве ужичке храма Светиої Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, 1915–1918. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

27. октобра, а последња од срдоболе дан касније. Овакав нагли, као ножем начињен прелаз указује на могући „вештачки пресек“, да у ратним условима, без лекара и са мањим бројем свештеника, узроци смрти нису могли да буду препознати, те да би последње жртве регистроване као умрле од срдоболе могле бити жртве светске пандемије (?!).

Слична ситуација, такође са наглим пресеком краја умирања од једне и почетка умирања од друге болести се сусреће и у још неким парохијама у различитим деловима Србије. Крајем лета и у првим јесењим данима, срдобола је однела 245 живота, односно 1,35% житеља 17 насеља данашње општине Аранђеловац. Највеће последице је оставила у забукуљским селима Гараша, Вукосавци и Јеловик, где је умрло 98 парохијана. Потом је уследио удар шпанске грознице, који је оставио нешто мање жртава, 82. И овде се отвара питање препознавања узрока смрти. Од обе болести у овим селима је страдало око 8% парохијана (Петровић, Кривошејев 2022).

У извештају о стању војне болнице у Паланци послатом 6/19. новембра 1918. написано је да је на лечење примљено више од 300 болесних и рањених, уз додатну напомену да грип са запаљењем плућа и срдобола владају и међу грађанима (Станојевић 1938). Анализа књиге умрлих из цркве у Паланци не указује да је на територији њене парохије срдобола оставила смртоносне последице,²⁸ али се оне уочавају у оближњим парохијама сеоских цркава у Кусатку у Ратарима. У Кусатку је од краја септембра умрло 9 парохијана, док су у Ратарима смртност била већа. Од средине августа до краја године срдобола је била узрок за 50-так смрти, а шпански грип за 30-так, уз могућност да и овде нису узроци јасно препознати. У другим парохијама, не само Паланачког већ ни суседног Великоорашког среза смртне последице изазване дизентеријом нису уочене (Кривошејев 2021б).

Срдобола са великим смртним последицама се уочава и на територији данашње општине Љиг, где односи жртве већ од краја августа, да би у октобру експлодирала. У три села парохије цркве у Славковици умрла је 31 особа, односно 1,74% житеља, по попису из 1916. године.²⁹ Слично, али мање драстично је било и у пет села парохије цркве у Цветановцима, где је током септембра и октобра од срдоболе умрло 16 сељана.³⁰ А у девет села из парохије цркве у Моравцима, *срдобола* је однела 68 а шпанска грозница 99 живота,³¹ односно 4,3% парохијана.

Територија општине Љиг налазила се у југоисточном делу Мионичког среза. У осталим његовим деловима, као и на истраженој територији других срезова Ваљевског округа, смртне последице дизентерије се не уочавају током 1918. године. Зато на територији парохије манастира Пустиња, од 96 смрти регистрованих у наредној 1919. години, срдобола, крајем лета и почетком јесени односи 59 живота.

28 Књига цркве паланачке, храма Светиоі Преображења Госіодњеі, за уписивање умрлих за њериод 1915-1924 (Историјски архив Смедеревске Паланке).

29 Књига цркве славковачке, храма Светиоі Преображења, за уписивање умрлих, за њериод 1915-1935 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

30 Књига цркве цветановачке, храма Сабора Светиоі Арханіела Гаврила, за уписивање умрлих, за њериод 1914-1930 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

31 Књига цркве моравичке, храма Светиоі Арханіела Гаврила, за уписивање умрлих, за њериод 1916-1918 – њарохија С. Појовића (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Од 93 умрла у грачаничкој парохији срдобоља је била узрок смрти 44 особе. У осам села развијене приварошке парохије цркве у Бранковини, где је претходних година смртност била релативно мала (1916–36, 1917–26, 1918, са ударом шпанске грознице – 92), 1919. године је умрло 74 парохијана, од којих 10 због срдобоље.³² А ту, али и у другим местима на крају 1919. и почетком 120 не уочавају се последице неких других епидемија, али је, уз друге разноврсне узроке спорадичних смртних случајева регистрован четврти талас шпанске грознице, са малом смртношћу, кроз који се ова пандемија спајала са сезонским грипом (Кривошејев 2022). Од тада се грип, који је у раније анализираним годинама био изразито редак узрок смрти, наводи знатно чешће.

**БРОЈ УПИСА УПОКОЈЕНИХ ПО ГОДИНАМА
У ОДАБРАНИМ ПАРОХИЈАМА ВАЉЕВСКОГ КРАЈА³³**

	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
<i>Пусишња</i>	87	94	159	231	466 (400 током првих 6 месеци)	59	47	189 (146 од шпанске грознице)	96
<i>Грачаница</i>	–	109	127	120	399 (310 током првих 6 месеци)	86	46	188 (144 од шпанске грознице)	93
<i>Ђелије</i>	70	101	101	111	–	45	47	216 (156 од шпанске грознице)	60
<i>Драчић</i>	34	81	96	104	300 (261 током првих 6 месеци)	33	38	113 (73 од шпанске грознице)	39
<i>Бранковина</i>	–	–	–	–	452 (378 током првих 6 месеци)	36	27	92 (48 од шпанске грознице)	74
<i>Дивци</i>	–	–	–	–	201 (164 током првих 6 месеци)	43	37	79 (29 од шпанске грознице)	49

32 *Књига цркве бранковинске храма Свештих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

33 Према наведеним парохијским књигама умрлих. Током већине ратних година, у оквиру сегмента за једну годину, налази се на ретроактивне уписе из претходних година. Полугодишњи пресек 1915. године, који оквирно указује на умрле од тифуса (мада нису сви умрли од те болести, а има умирања од тифуса и током наредних месеци) је начињен са првим уписом из јула, мада се и у овом случају срећу канији ретроактивни уписи. Број умрлих од шпанске грознице према: Кривошејев 2020 и Кривошејев 2022.

**БРОЈ УПИСА УПОКОЈЕНИХ ПО ГОДИНАМА
У ОДАБРАНИМ ПАРОХИЈАМА УЖИЧКОГ КРАЈА³⁴**

	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
<i>Сеча Река</i>	–	–	–	–	707 (571 током првих 6 месеци)	144	129	482 (342 од шпанске грознице)	–
<i>Ужице</i>	–	–	–	–	767 (673 током првих 6 месеци)	403	198	371 (195 од шпанске грознице)	–
<i>Севојно</i>	93	74	102	110	296 (242 током првих 6 месеци)	97	59	202 (133 од шпанске грознице)	–
<i>Косјерић</i>	44	43	120	46	300 (216 током првих 6 месеци)	66	103	88 (62 од шпанске грознице)	36
<i>Рајана</i>	48	42	56	36	106 (79 током првих пар месеци)	63	74	146 (112 од шпанске грознице)	–
<i>Субјел</i>	–	–	–	–	517 (433 током првих 6 месеци)	159	162	263 (199 од шпанске грознице)	23 (до почетка маја)
<i>Спайар</i>	–	–	67	123	303 (278 током првих 6 месеци)	53	47	101 (85 од шпанске грознице)	48
<i>Каран</i>	–	–	–	366	927 (779 током првих 6 месеци)	188	161	–	–

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Ратни услови живота током Првог и Другог балканског и Првог светског рата (1912-1918) довели су до кулминације разних болести. Концентрација великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима и општа немаштина, неке су од карактеристика ратног окружења које погодују развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију. Такав је пример са великом епидемијом три удружена тифуса (трбушни, пегави и повратни), која се ширила Србијом током прве половине 1915. године, док је епидемијски

налет шпанске грознице, са главним морталним ударом на крају 1918. био део светске пандемије. Поред ове две болести, које су у два маха иза себе оставиле бројне жртве, међу становништвом у Србији, као и војницима на фронту, харале су многе друге болести, често у виду различитих мањих или већих, повезаних или неповезаних локалних епидемија. Процењено је да су заразне болести током ратних година однеле животе око 360.000 становника Србије, и по свему судећи, те процене нису нереалне.

Највећи део преминулих био је током епидемијског микса три тифуса: око 135.000 жртава међу цивилима и војском представљало је 3,1% становништва Србије пописаног 1910. и 1913. године. Пандемија шпанске грознице, однела је око 115.000 жртава, 2,6% становништва пописаног 1910/13, односно око 3% цивилног становништва пописаног 1916. године.

Све остале заразне болести, које су се јављале у ратним годинама 1912-1918, у различитим периодима и на различитим местима, међу војском и међу цивилним становницима однеле су око 110.000 живота, 2,5% становништва пописаног 1910/13.

Веома је индикативно да се релативно већа смртност, али неуједначена, од територије до територије, уочава од првих ратних година (али и пре њих), до краја 1915. Потом, све до јесени 1918, из извесне локалне изузетке, као да је наступила пауза епидемијских налета са већим морталним дејством; број умрлих се знатно смањује. По свему судећи на то је утицао и смањен број становника у Србији, због претходног страдања, али и због одсутности (на фронту, у заробљеништву и интернацији), као и чињеница да је током епидемијске 1915. године страдао највећи број становника са нижим имунитетом. Релативно безбедно стање се прекида у јесен 1918, са налетом пандемије шпанског грипа, мада је у појединим крајевима масовно умирање почело и раније, због веома морталног налета локалних епидемија срдоболе.

Све, веће или мање локалне епидемије које се јављају током ратних година, на различитим територијама у актуелном тренутку није могуће конкретизовати, а камо ли квантификовати, али се делимично могу синтетизовати.

Тифуси се спорадично јављају и пре и после морталног епидемијског удара, најчешће трбушни, али у пегави и повратни. Имали су великог удела и у смрти хиљада грађана Србије који су умирали крајем 1915. и почетком 1916. године, по повлачењу преко Албаније, прво на албанском мочварном приобаљу, чекајући савезничку помоћ, а потом на Крфу, виду и Лазарету. Потом су у знатно мањој мери односили свој данак и по формирању Солунског фронта, заједно са паратифусом, колерома, денга грозницом, дизентеријом и папатачијева грозница, али су најбоље документоване последице маларије, за коју је утврђено да је однела око 400 жртава.

Колера је током балканских ратова, нарочито 1913, владала више међу војском а мање међу становништвом, односећи око 5.000 живота. Поново се јавља у Србији на крају 1915. и почетку 1916, са већим бројем жртви међу заробљеницима и избеглицама, а осетно мањим међу становништвом у својим домовима. Спорадично се јавила и међу онима који су прошли албанску голготу, а потом и на Солунском фронту.

Током ратних година су забележене и периодичне појаве различитих богиња. Више десетина парохијана цркве у Косјерићу страдало је од „красти“ 1913, а богиње, мале, велике, арапске, се и 1914. и 1915. уочавају и у другим парохијама ваљевског и ужичког краја; вероватно и у другим деловима Србије.

За разлику од богиња и колере, које се са већим смртним последицама учеставају периодично, смртоносне болести које су се перманентно јављале међу цивилним становништвом, некада и негде са већим, али и са мањим последицама биле су дифтерија - гушобоља и шарлах, а повремено и велики кашаљ. Само гушобоља је током 1914. и 1915, мада се јављала и пре и после, у трстеничком крају однела више стотина живота, а иста ситуација се среће и у другим деловима Србије.

Болести које су често биле присутне и међу војском и међу цивилним становништвом су разни облици дизентерије - срдобоље, од којих су неки повремено имали израженије морталне последице. Срдобоља у лето 1912. у драчићкој парохији односи 20 живота а 1915. у каранској парохији од ње умире више од 30 парохијана. Њено присуство је забележено међу војском на почетку Првог светског рата, али о њему нема поузданих података. Била је узрок смрти и на албаском приобаљу и на грчким острвима 1915/16, али и широм Србије, углавном у виду периодичних, изразито локалних, епидемија.

Посебно индикативан налет ове болести, са веома израженом смртношћу, јавља се у више различитих делова Србије крајем лета и почетком јесени 1918. године, непосредно пре и током удара морталног таласа шпанске грознице. Дизентерија је тада у сечоречкој парохији однела 83 живота (1,84% парохијана), а у севојничкој 19. На територији данашње општине Аранђеловац од ње је страда 245 житеља, 1,35% становништва, а 1,74% парохијана (31 умрли) је умрло у парохији села Славковица, као и у већој парохији цркве у Моравцима (68 умрлих). У парохији цркве у Ратарима код Паланке умрло је 50 особа. Те године срдобоља је поштедела ваљевска планинска села, али наредне 1919. од ње умире 59 парохијана из села око манастира Пустиња и 44 из грачаничке парохије, али и 10 из развијеније парохије цркве у Бранковини.

ИЗВОРИ

- Књига цркве бранковинске храма Свештих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921 (дигитализовано – Историјски архив Ваљево)
- Књига цркве грачаничке (Поћуша), храма Свештој Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево)
- Књига цркве десинске, храма Свештих четрдесет мученика, за уписивање умрлих за период 1902–1918 (Историјски архив Пожаревац)
- Књига цркве драчићке, храма Свештих Ајосило за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).
- Књига цркве каранске, храма Свештих Благовести, за уписивање умрлих, за период 1914–1917 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).
- Књига цркве моравичке, храма Свештој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1916–1918 – парохија С. Појовића (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).
- Књига цркве косјерићке, храма Рожденства Свеште Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).
- Књига цркве јаланачке, храма Свештој Преображења Господњеј, за уписивање умрлих за период 1915–1924 (Историјски архив Смедеревске Паланке).
- Књига цркве јустињске (Поћуша), храма Свештој Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).
- Књига цркве ражанске, храма Ујокојенија Свеште Богородице, за уписивање умрлих, за период 1903–1929. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

- Књиџа цркве севојничке, храма Свейої Арханїела Гаврила, за уїисивање умрлих, за љериод 1907–1918 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).
- Књиџа цркве севојничке, храма Свейої Арханїела Гаврила, за уїисивање умрлих, за љериод 1992–1893 и 1918–1923 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).
- Књиџа цркве сечоречке, храма Свейої Великомученика Георїија, за уїисивање умрлих, за љериод 1915–1919 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).
- Књиџа цркве славковачке, храма Свейої Преображења, за уїисивање умрлих, за љериод 1915–1935 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).
- Књиџа цркве сїайарске, храма Свейої Архисїрайиїа Михаила, за уїисивање умрлих, за љериод 1913–1932 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).
- Књиџа цркве ужичке храма Свейої Великомученика Георїија, за уїисивање умрлих, 1915–1918. љодину. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).
- Књиџа цркве цвейшановачке, храма Сабора Свейої Арханїела Гаврила, за уїисивање умрлих, за љериод 1914–1930 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).
- Књиџа цркве ћелијске (Делић), храма Арханђела Михаила, за уїисивање умрлих, за 1903–1921. љодину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).
- Ortsverzeichniss fur das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade 1917* / Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге.
- „Закон о уређењу санитарске струке и чувању народног здравља“ из 1881, у: *Санитијетски зборник закона, уредаба, расїиса и љреїиса*, књ.2, св. 1, Београд 1881, 91–104.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић 1925: Димитрије Антић. „Пегави тифус у Крагујевцу у I резервној болници 1914–1915“. *Историја срїскої војної санитијетїа – наше райно санитијетско искуїиво*. Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 314–328.
- Арсић 2000: Мирољуб Арсић. „Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије“. *Архивски љреїед*, 1–4/1996/97 (изд. 2000).
- Брашанац 1992: Јован Брашанац. „Учешће у сриској војсци и помори становништва пријепольског краја у периоду 1912–1918. године“. *Зборник симїозијума Сеоски дани Среїшена Вукосављевића*, том 14. Пријеполье: Општинска заједница образовања, 191–203.
- Були 1925: Мориц Були. „Моја бактериолошка искуства у ратовима 1912–1918“. Ур. Станојевић Владимир. Београд (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 514–23.
- Видановић 2021: Предраг Видановић. *Буїарска окуїациона љолиїикуа у Србији (1915–1918) : љри докуменїиа о Моравској војно-инсїекцијској обласїи*. Пирот: Историјски архив у Пироту.
- Денда 2015: Далибор Денда. „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату“. У: *Први свейски рай, Србија, Балкан и велике силе*. Ур. Перишић Мирослав. Београд: Архив Србије, 17–37.
- Ђенић 1985: Миласав Ђенић. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата“. *Ужички зборник*, бр. 14/1985, 151–164.
- Јагодић 2015: Милош Јагодић. „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921“. *Срїске сїудије*, вол.6/2015, 11–65.
- Јосимовска 2014: Верица Јосимовска. *Еїидемиїијево Вардарскоїи делна Македонија и борбаїиа со нив за времена војниїе (1912–1918)*. Штип: „2-ри Август.
- Коларевић 2020: Владета Коларевић. *Ђављи ујам, белешке из народної живоїиа : (1976–1983)*. Аранђеловац: Удружење Баштина и будућност, 310–313.
- Кривошејев 2020: Владимир Кривошејев. *Еїидемија шїанске їрознице у Србији 1918–1919, са љосебним осврїом на ваљеуски крај*. Нови Сад: Прометеј; Београд: РТС Издаваштво, 2020.

- Кривошејев 2021a: Vladimir Krivošejev. „Posledice pandemije španske groznice u Valjevskom srezu“. *Istorija 20. veka*, god. 39, 1/2021, 35–52.
- Кривошејев 2021b: Владимир Кривошејев. „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у делу смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу“. *Смедеревски зборник* бр. 8/2021, 77–104.
- Кривошејев 2022: Владимир Кривошејев. *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. : од занемарене до њојубне болести*. Нови Сад: Прометеј, 2022 (у процесу припреме за штампу).
- Кривошејев, Кривошејев и др. 2020: Владимир Кривошејев, Јелена Кривошејев, Ален Радосављевић. „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу Ваљевског округа“. *Војно-историјски гласник* 2/2020, 56–86.
- Кривошејев, Јовановић 2021: Владимир Кривошејев, Јован Јовановић. „Убикација положаја старог ратничког гробља у Ваљеву“. *Саопштења*, бр. 53/2021, 183–200.
- Лазаревић Илић, Кривошејев 2015: Драгана Лазаревић Илић и Владимир Кривошејев. *Ваљево 1914–1915. године : град болница*. Ваљево: Народни музеј Ваљево.
- Микић, Недок и др. 2010: Драган Микић, Александар Недок, Бранислав Поповић. „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године“. У: *Српски војни саниџери 1914–1915. године*. Ур. А. Недок и Б. Поповић. Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 181–204.
- Микић, Поповић и др. 2008: Драган Микић, Бранислав Поповић, Радован Чеканац, Петар Ђурчић, Јово Зељковић, Мирослав Видановић. „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године“. *Војносаниџеријски преглед*, вол. 65/2008 супл, 59–69.
- Миленковић 2007: Тома Миленковић. *Трговице и околине у Првом светском рату 1914–1918*. Београд: Институт за савремену историју.
- Миловановић 1921: Милован Миловановић. „Санитетске прилике у Србији за време Аустро – угарске окупације од 1915 – 1918. године“. *Српски архив за целокуино лекарство*, год. XXIII 3–4/1921, 132–134.
- Младеновић 2015: Милан Младеновић. *Азбуковица у њаклу рајна 1914–1918, цивилне жртве*. Љубовија: Библиотека Милован Глишић.
- Мраовић, Вигњевић и др. 2019: Маријана Мраовић, Зоран Вигњевић, Дарко Маринковић. *Појас војних и цивилних јубиља Краљевине Србије у њудству у Првом светском рату : Архивска грађа Војног архива*. Београд: Медија центер Одбрана, 5–25.
- Недок 2017: Александар Недок. *Ваљево - српски рајини хируршки центар и град-болница у еиџенџиру велике епидемије 1914–1915*. Ваљево: Народни музеј Ваљево.
- Недок, Тодоровић и др. 2018a: Aleksandar Nedok, Todorović Veljko, Dragan Mikić. „The Serbian army medical corps during the breaktrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part I, Surgical field hospitals during the breaktrough on the front and pursuit of the enemy, september-oktober 1918“. *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Proceedings*. November 5th – 6th, 2018, Belgrade, Serbia: 337–357.
- Недок, Тодоровић и др. 2018b: Aleksandar Nedok, Todorović Veljko, Dragan Mikić. „The Serbian army medical corps during the breaktrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september-november): Malaria relapses explosion and Influenca epidemy“. *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Proceedings*. November 5th – 6th, 2018, Belgrade, Serbia: 359–376.
- Николић 1933: А. Николић. „Пегавачко гробље у Ваљеву, гробље без крстова које суза не кваси и на коме се воштаница не пали“. *Правда*, 15. јануар 1933, 5.
- Петровић, Кривошејев 2022: Зорица Петровић, Владимир Кривошејев. „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године на територији општине Аранђеловац“. *Шумадијски анали*, бр. 12/2022 (у редакцијској процедури).

- Поповић 2000: Љубодраг Поповић. „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“. *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 34/2000, 159–170.
- Поповић, Микић и др. 2008: Бранислав Поповић, Драган Микић, Јован Зељковић, Радован Чеканац, Мирослав Видановић. „Маларија у српској војсци на Солунском фронту са посебним освртом на почетак епидемије половином 1916. године“. *Општина медицина*, вол. 14, бр. 1–2/2008, 37–44.
- Протић 1925: Ђорђе Протић. „Маларија на Солунском фронту“. *Историја српској војној саниџерије – наше рајно саниџеријско искуство*. Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 436–452.
- Радосављевић 1925: Радосављевић Александар, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата“. *Историја српској војној саниџерије – наше рајно саниџеријско искуство*. Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 470–487.
- Ранковић 2007: Здравко Ранковић. *Ваљевска болница : сјоменица о њеној 140. годишњици (1867–2007)*. Ваљево: Издавачко предузеће Колубара.
- Станојевић 1925: Владимир Станојевић. „Колера у балканским ратовима 1912–1913“. *Историја српској војној саниџерије – наше рајно саниџеријско искуство*. Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 309–313.
- Станојевић 1938: Владимир Станојевић. „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта“. *Рајник: месечни војни лист*, том 54, део 9/1938, 160–187.
- Станојевић 1958: Владимир Станојевић. „Епидемија пегавца у српској војсци 1914/15“. *Војно-саниџеријски џурнал*, вол. 15 (7–8)/1958, 592–93.
- Стефановић 1925: Светислав Стефановић. „Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства“. *Историја српској војној саниџерије – наше рајно саниџеријско искуство*. Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 367–413.
- Трајковић 1980: Љубица Трајковић. *Казивања о сيارом Ваљево*, Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, штампа: Штампарија Милић Ракић, Ваљево.
- Чеканац, Ђурчић и др. 2010: Радован Чеканац, Петар Ђурчић, Јово Зељковић, Мирослав Видановић. „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године“. *Српски војни саниџериј 1914–1915. године*, Зборник радова. Ур. Александар Недок и Бранислав Поповић. Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 205–250.

Vladimir A. KRIVOŠEJEV

EPIDEMICS IN SERBIA DURING THE WARS 1912-1918. : CONTRIBUTION TO VICTIM QUANTIFICATION

SUMMARY

The aim of this paper is to point out the part of different epidemics in the reduction of population in Serbia during the First and Second Balkan Wars (1912 – 1913) and the First World War (1914 – 1918). In addition to suffering on the battlefield, the war conditions of life also led to the culmination of various diseases and the appearance of various major and minor, local, regional and world epidemics. By comparing data from the 1910-1913 census and in 1921 there was a population reduction of 526,430. (4,393,315: 3,866,885). Various infectious diseases took significantly more lives than all other causes combined, including war. According to accepted estimates, during the war years,

infectious diseases took about 360,000 lives. The typhus epidemic, which affected the whole of Serbia during the first half of 1915, took about 135,000 lives. This paper is largely based on the analysis of church registers of the dead, and it points out several different local epidemics that affected the Serbian army and civilian population during the war years with great mortal consequences which took about 110,000 lives. These epidemics appeared during the all war years, associated or not associated with each other, and in different territories. These epidemics were: cholera, smallpox, diphtheria, dysentery, scarlet fever, whooping cough, etc.

Key words: Serbia, The first World War, Epidemic, Disease, Typhoid, Spanish flu, Dysentery, Diphtheria, Cholera, Scarlet fever.